

Wäikesed kirjatükid nr. 1

Põltsamaa minewik

Jaan Roos

Eesti Üliõpilaste Seltsi kirjastus, Tartus 1913

Jaan Roos

Põltsamaa minewik

i 282 74349

Eesti Kirjastuse-Ühisuse „Postimehe“ trükk, Tartus.

Nimi „Põltsamaa“ esitab meile kihelkonda Wiljandi maakonnas, kihelkonda, mis meie ajaloos ja kulturi ajaloos mitmeti rohkem kaasa on mänginud kui paljud teised kihelkonnad. Arusaadavaks seda asjalugu teevad tema geografiline seisukoht ja ajaloolised tingimised. Wiimastest olenedes omandas Põltsamaa kohalisest suurema tähtsuse, mis weel seda arusaadavam on, kui arwesse wõtame, et wanematel aegadel selle nime all laiemat maajagu mõisteti. Sage-dasti nimetati ja nimetatakse Põltsamaa nime ajaloos, kulturi ajaloos ja isegi luules:

Kalewi poeg:

Mis on jäänud, jäta jälle,
Jäta jäätmed raiskamata;
Jäätmetest saab Järwa linna,
Riismetest saab Riia linna,
Laastudest saab Lääne linna,
Warju kohta Wirumaale,
Harjusse reduse paika,
Põltsamaale peidu paika.

J. W. Jannseni reisilaul:

Siis tulin ma ka Põltsamaa,
Kus laulu heli kõlas.

Põltsamaa minewik ja siis kaugem minewik, aeg enne sakslaste siia tulekut. Mis teame meie neist? Õige wähe. Ta on tume, nagu kogu meie rahwa ajalugu kaugemas minewikus. Meie wõime sinna ainult umbkaudu pilkusi heita ja umbkaudu ühte ehk teist oletada. Selleks pakuwad meile ainust ustawat materjali archeologia ja wõrdlew keeleteadus. Oleks ka rahwaluule nimetada. Olid ajad, kus rahwaluulet kui ustawat materjali tarwitati, et meie minewikku enne sakslaste siia tulekut walgustada. Nüüd on ajad muutunud. Rahwaluule autoritet on kõikuma löödud. Uurijad tõendawad, et ühtegi laulu ei olewat, mis ajajärgust enne sakslaste siia tulekut pärit oleks. Kõige wanemad rahwalaulud ulatawat ainult katoliku ajasse. See kõik näib wäga tõenäoline olewat. Siiski oleks üks ala ja nimelt usuline, kust rahwaluule ka wane mates aegades aineid kaunis tõenäoliselt käsitab. See on arusaadaw sellepärast, et just usuga meie paganaaja esiwanemad kõige enam tegemist tegid. Ligidane üheselamine jumalate ja mitmesuguste haldijatega andis neile kõlblist jõudu eluraskuste wastu wõidelda ja sakslastega aasta-kümneid sõda pidada.

Esiwanemate kõige armsamad paigad olid pühad hiied. Need omandasid rahwa usuelus suure tähtsuse; seda näitab kogu meie rahwa pärastine ajalugu. Hiied olid pühad meie rahwale koguni 19. aastasaja teise pooleni. Niisuguseid hiisi leidus ka Põltsamaa kihelkonnas. Kiriku raamat räägib, et Kaawere mõisa ligidal seisnud püha puu ees kiwialtar, kaks küünart kõrge, üks pikk ja niisama lai. Rahwas käinud sääli ohwrid wiimas ja ohwerdamas. Wiimaks lasknud õpetaja puu maha raiuda ja koha maaga tasa teha. Et rahwas neid paikasid nii kaua pühaks pidas, see näitab kui elaw oli rahwa omapärane usuline tunne. Ei seda suutnud wõita katolitsism ei protestantism. Wennaste koguduse õpetus wõi Herrnhut ja raske orjapõlw surmasid usuliku tunde.

Pääle eelpool nimetatud hiie leidub Põltsamaa kihelkonnas niisuguseid veel: üks Adawere mõisa põllu sees ja teine Lustiwere wallas Tõrenurme külas.

Kui meie maa ja rahwa kuldsest ajast enne sakslaste siia tulekut sagedasti on kõneldud, siis on see iga tahes liialdus ja unistus. Ainult usuelu kohta wõiks seda osalt tõendada. Mis aga majanduslisse elusse puutub, siis ei wõinud siin midagi kuldset olla juba kulturi madaluse pärast. Missugune meie rahwa majandusline kultuur oli, ei hakka meie siin kirjeldama, juba sellepärast, et siin kohalikult midagi tõeks ei saa teha. Tähendame ainult ühe asja päale, et siis Põltsamaa kihelkonna ajaloo ordu ajajärku astuda.

Wanadel eestlastel olid oma kindlaks määratud piiridega maakonnad. Neid walitses wanem. Igas maakonnas oli mullast ja puudest tehtud kindlus, kus wanem elas ja kuhu sõja ajal warjule mindi. Kas Põltsamaal ka kindlus oli, ei wõi kindlasti tõendada; siiski oletawad mõned, et Põltsamaa praeguse lossi asemel olla niisugune seisnud.

Põltsamaa endise nime ja wanema ajaloo kohta on õige palju kirjutatud; iseäranis on püütud ajajärku suure wabaduse sõja ja ordu ajal walgustada. Sellega toodi ka palju eksiarwamisi esile, mida W. Reiman alles wiimasel ajal on ümberlükanud. Põltsamaad nimetati kord Nurmekundeks, kord Paalaks ja isegi Leoleks. Õieti ei ole aga Põltsamaa kihelkond ja alew neid nimesid kunagi kannud. Need teated põhjened wale alusel. Niisama ei ole Põltsamaa jõe nimi Paala olnud ja ei ole suurt Paala lahingut 22. septembril 1217 mitte Põltsamaa juures peetud, waid koguni Suure-Jaani kihelkonnas; säälsamas on ka Lembitu kants Leole olnud. Läti Hindrek räägib oma kroonikas, et wiimane Paala jõe kaldal seisnud. Sellest wõime järeldada, et Paala jõgi üks Pärnu jõe

harudest oli ja just seesama jõgi, mis praegu Nawaste jõe nime kannab¹⁾).

Mis Nurmekundesse puutub, siis oli niisugune maa küll olemas, aga sinna alla käisid pääasjalikult Pillistwere ja Kolga-Jaani kihelkonnad ja ainult üks väikene õhtupoolne osa Põltsamaa kihelkonnast, arwatawasti Nõmawere ja Paduwere külad. Niisama ei ole ka Põltsamaa kunagi Sakala maakonna alla käinud, waid ühe maakonna alla, mis Mocha, Moega wõi Mõhe nime kannab. Pääle nende loeb W. Reiman weel kümmekond nime teisendit üles. Nõnda oli siis Põltsamaa kõige wanem nimi Moega wõi Mõhe. Seda nime tuletab ka karjamõisa ja kõrtsi nimi Mõhk-küla meele²⁾). Mõhe maakonna alla käisid pääasjalikult Põltsamaa, Kursi ja osa Laiuse kihelkonda. Niisugune jaotus aga ei kestnud kaua. Hiljemini sündis Nurmekunde ja Mõhe maakondade ühinemine; ühiseks nimeks sai Põltsamaa, mis oluliselt sedasama tähendab, kui Nurmekundegi. Saksa keelne nimi oli Oberpahlen. Wiimane olla mõisa omaniku Pahleni nimest saanud, nagu A. W. Hupel tõendab. Põltsamaa alla käisid esialgselt praegused Põltsamaa, Pillistwere, Kolga-Jaani ja Kursi kihelkonnad. Kursi sai aga peagi iseseiswaks ja siis jäi kolm esimest kihelkonda. Põltsamaa sai neile kolmele kihelkonnale üleüldiseks nimeks; kuni 19. aastasaja alguseni ja sagedasti weel hiljemini nimetasid Kolga-Jaani ja Pillistwere inimesed endid Põltsamaa inimesteks, olgugi et Pillistwere kihelkond aastal 1630 ja Kolga-Jaani kihelkond 1639 Põltsamaa kihelkonnast lahutati ja mõlemad iseseiswateks tehti.

Nurmekunde ja Mõhe maakondade suuruse kohta toome Amelungi järele paar arwu. Ordu aja algusel ulatas nende ühine suurus 35 ruutpenikoorma 1000

1) W. Reiman. Eesti kirjandus 1909.

2) W. Reiman. Sakala maa ja Sakala rahwas.

adramaaga. Inimesi loeti Nurmekundes ja Mõhes kokku 10000.

Põltsamaa ajalugu ordu ajal vaatame neissamades raamides, milles kogu kodumaa ajalugu käsitakse. See on teatud ajajärk, kus meie kodumaa ordu walitsuse all seisis. Ta ulatas aastast 1184 kuni 1561. aastani. Seega oli ta kestwus ligi neli aastasada. Selles ajajärgus teame meie Põltsamaast õige wähe.

Wälistest sündmustest tõmbab enese pääle kõige päält tähelepanemist Põltsamaa kiriku ehitamine; see sündis enne aastat 1234. Kirik oli katoliku asutus. Ajajärku umbes 50 aastat hiljem ulatab Põltsamaa wana lossi ehitamine. Selle kohta ütleb Toomas Hiärn (I Thl page 181), et Otto von Rodenstein a. 1272 ametisse saanud ja Põltsamaa lossi selsamal aastal ehitanud. Selsamal ajal asus ka komtur wõi maaülem Põltsemaale elama.

Kirikliselt seisis Põltsamaa nimetatud ajajärgus Tartu piiskopkonna walitsuse all, niisama ka Lustiwere klooster, mis praeguse Lustiwere mõisa asemel olla seisnud ja millest ka praegune wald ja mõis oma nime olla saanud. Niisuguseid kloostrid teatakse meie kodumaal õige wähe. Wiljandi maakonnas olnud neid ainult kaks: eelnimetatud Lustiwere klooster ja teine olla Tarwastus seisnud.

Kogu orduaeg oli Põltsamaale rahuaeg. Siia ulatasid harwa leedulaste ja teiste waenlaste sõjakäigud. Ja kui nad tulid, siis said nad tublisti sugeda; sest Põltsamaa ja Wiljandi mehi peeti wahwadeks sõjameesteks aga ka tublideks rahu sobitajateks, kui seda tarwis läks.

Põltsamaa sisemises elus ordu ajal katsume ainult rohkem wäljapaistwamate nähtuste pääle tähelepanemist juhtida. Waatame rahwa usulist edenemist. Just usu mõiste pidi tähtsat osa etendama, sest siin wõitlesid sisemiselt kaks waimuilma — wana paganus ja katolitsism. Tähelepanemise wäärt on, et Põltsa-

maa ümbruses katolitsismil õige vähene ja pääliskaudne iga on olnud. Siin leidis kõige esmalt terwel Liiwimaal eelreformatsiooniline liikumine aset. Selles olid tegewad hussitlased. Nad ehtasid Kolga-Jaani oma kiriku, et siis oma õpetust siin ümberkaudu laiali laotada. Kiriku ehitamine pidi muidugi Põltsamaa kompturi lubal sündima. Siit selgub, et ka maa-ülemad uue liikumise wastu esialgu waenulikud ei olnud. Hiljemini pidi aga Põltsamaa komtur Riia pääpiiskopi sunnil liikumisele tõkkeit panema. Olgu nüüd nende tõketega lugu kuidas oli, igatahes näitab hussitlaste liikumine, et katoliku usu autoritet meie maal, nii wäikene kui ta oli, umbes sada aastat enne reformatsiooni ilmumist kõikuma pandi. Nõnda olid Luteruse usu laiali lagunemiseks hääd tingimised olemas. Kui see aga pärastpoole siiski soowitawal wiisil ei sündinud ja kui ka Luteruse usk meie rahwale kaua tundmata maaks jäi, siis tuleb neid põhjusi loomuwastasest laialilaotamise wiisist otsida.

Missugust mõju katoliku aeg meie rahwa usuelu pääle awaldas, selle küsimuse pääle wastab J. Th. Helmsing oma Balti kiriku ajaloo: „Ristususk sunniti wägiwallaga rahwale pääle. Maarahwas seisis raske ikke all ja omandas ainult ristiusu wälimised wormid. Niisama ei jätnud ka kiriklikkude ülemate rumalus ja halwad kombed, paawsti koja kauplus ja langenud olek Balti kiriku pääle oma mõju awaldamata“. See on kõik mis sisemise kiriklise elu edenemise kohta aastast 1186—1522 ütelda wõib. Kui suured kiriku nõudmised oma koguduse liigete wastu olid, sellest üks wäike näitus maapäewa otsusest aastast 1422: „Iga talupoiss peab 13 aasta wanaduses leeri minema ja vähemalt palwed Pater noster ja Ave Maria Ladina keeles pääst teadma; pääle nende peab ta weel ühte usu õpetust oskama.“ Lugada ei osanud muidugi mitte ükski, sest seda hakati alles wähehaawal 16. aastasajal nõudma.

Rahwa majanduslise elu kohta ordu ajal peame ütleva, et see mitte nõnda raske ei olnud kui wast pärastpoole 17., 18. ja 19. aastasajal. Rahwa kohustused oma maaülemate ja kirikuülemate wastu olid mitmesugused; nad seisis kõigepäält maa saadustest koos. Maksu suuruse määrajaks ei olnud seadust olemas; mõõduandwaks jõuks oli harjunud wiis. Wiimane täitis seaduse aset. Piiramata rent orjuse näol ilmus teatawasti hiljemini 17. ja 18. aastasajal, selle wastu aga ei tunnud ordu aeg rendi maksmist töö ja orjamise kohustusega. Siis oli mõõduandew wana algupärane wiis, mis selles seisis, et talupoeg kümenda osa kõigest oma wiljast herrale pidi andma; andmine sündis juba põllu lõikuse juures. Niisugune maksu wiis oli ka Poola-Rootsi ajal weel mõõduandew, wähemalt kõneldakse sellest aastal 1601.

Kui meie ordu aega pärastiste aegadega wõrdleme, siis peame tunnistama, et esimene meie maale ja rahwale kõige õnnelikum on olnud. Rahwas wõis kaunis järjekindlalt edeneda, ja tema arw kaswas. Nõnda loeti ühises Põltsamaa kihelkonnas ordu aja lõpu poole, enne suurte sõdade algust, 30.000 elanikku. Suurte sõdade katku ja alaliste rüüstamiste tagajärjel langes see arw aga jälle endise, s. o. 10.000 pääle tagasi. Rahwa arwu kaswamisele ordu ajal aitas ka see teatawasti kaasa, et rahwa terwise eest hoolt kanti ja et mitmeid haigusi ei tuntud, mis praegu salajas oma häwituse tööd teewad. Olid haigemajad olemas, kus mitmesugused haiged arstiabi leidsid. Ka Põltsamaa alewis leidis 500 aasta eest niisugune haigemaja.

Tähelepanemise wäärt wanas ordu ajas on arusaamine õiguslisest korrast ja süütegudest. Seadust ei olnud. Talurahwa juures walitses ainukene ja üldine kättemaksmise wiis, nimelt kättemaksmine werega. Mõõduandew oli juhtmõte: Weri nõuab were hinda. Kõige imelikum oli see arusaamine õiguse ja kõlbluse

mõistest keskajal, et wargust palju waljumini karistati kui inimese tapmist; tapmist wargusega wõrrel-des loeti wäikeseks üleastumiseks; sellest siis ka tuligi, et wargus palju harwemini ette tuli kui tapmine.

Kui peaaegu kogu orduaeg Põltsamaal rahu oli walitsenud, siis ei olnud see nõnda lõpu poole. Põltsamaa kihelkonnale tulid rahutud ajad kätte; ta sai alaliste sõdade ja rüüstamiste tallermaaks, mis juba 16. aastasaja esimestel aastatel esile astusid. Kõik purustati ära, mida orduaeg oli üles ehitanud. Kuidas see sündis, sellest jutustab meile Balthasar Russowi Liiwimaa kroonika.

Esimesed Põltsamaa rahurikkujad olid wene-lased. Aastal 1502, pääle selle kui nad mitmes kohas olid rüüstanud, ilmusid nad Põltsamaale, purus-tasid selle ära ja wiisid hulga inimesi wangi. See sündis ordumeistri Plettenbergi ajal. Samasugune rüüstamine kordus wenelaste poolt ka aastal 1558. Põltsamaale wenelased aga elama ei jäänud ega sead-nud siia oma walitsust. Korralagedus walitses iga sammu pääl, sest et õiget walitsejat ei olnud. Ordu oli juba nõnda nõrk ja jõuetu, et ta enam walitseda ei suutnud, waid juba aastal 1561 oma lõpuarweid tegi. Nõnda lõpetas ordu oma päewad rahutute aegadega.

Orduajale järgnes Poola-Rootsi aeg. Teda loe-takse orduaja lõpust kuni Wene walitsuse alguseni; seega oli ta kestwus umbes poolteist aastasada. Siin tabasid õnnetused ja rahutused Põltsamaad alatasa. Sõda, nälg ja katk käisid käsi käes, et iga edene-mist wõimatuks teha.

Tihti jäid inimesed nõnda harwaks, et surmal ka midagi enam wõtta ei olnud. Rahwa suus liikuw ütelus karakteriseerib õige tabawalt seda ajajärku: „Tartust Tallinnani ei laulnud kukk enam ega hauku-nud koer ja inimese jala jäljed olid kustunud.“

Ordu päewad olid õhtul; wenelased ära läinud; Põltsamaa ootas peremeest. Ei olnudki tarwis kaua oodata, sääl ilmusid uued waenlased -- rootslased. Nad tulid Põltsamaale esiteks aastal 1572 ja siis aastal 1574. Mõlemal aastal tegid nad siin koledat häwitamise tööd. See oli aga ainult saatuse ironia, sest ka nemad siia kauemaks ei suutnud jääda. Waheajal sündis midagi, mis rootslaslele natuke meelehärma sünnitas ja mis Põltsamaa kohta õige iseloomulik oli: Ta tõusis ootamata kombel kuningriigiks. Lugu on üleüldiselt kaunis tuttaw ja läbi sõelutud, sellepärast olgu selle kohta ainult lühidalt Balthasar Russowi Liiwimaa kroonika järele öeldud.

Kuningas Magnus von Holstein oli ostu teel Kuramaa ja Saaremaa ordu käest omale saanud. Niisama tahtis ta ka Liiwimaad enesele saada. Selleks hakkas ta Wene tsar Juhan Hirmsaga sahkerdama. Wiimane oli ka oma kasude pärast nõus, lubas Magnusele abiks olla ja andis temale 25000 meest sõjawäge. Magnus sõdis esite Tallinna all; aastal 1571 ilmus ta Põltsamaale ja olla esite praegusel Kuningamäel ühes heina küünis aset pidanud.

Kuninga põlw olnud Põltsamaal õige wilets, kõigepäält sellepärast, et teda ja tema sõjawägesid rootslased alatasa tülitanud. Magnusele läks elu wiimaks kibedaks ja ta jooksis Poola warju alla; siin lõpetas ta warsti oma elupäewad. Sellega aga ei olnud Magnuse ja kuningriigi asi weel lõppenud. Asi ei puutunud üksi Magnusesse waid ka tsar Juhan Hirmsasse. Wiimast wihastas niisugune häbistaw jooksmine wäga. Ta wiha süttis kõigepäält Põltsamaa wastu põlema. Jalamaid saatis ta oma sõjawäe siia; see sündis aastal 1578. Wenelased ja tatarlased jõudsid Põltsamaale kesk suwet. Purustamine algas 15. juulil. Terwe Põltsamaa ja ta ümbrus tehti rusudeks. Päälik, kes rootslaste poolt siia ametisse oli pandud, wiidi wangi ja tapeti pärast ära. Niisama wiidi ka palju Põltsa-

maa kihelkonna rahwast wangi, kõige enam noori naisi ja tütarlapsi, keda siis hirmsal wiisil piinati ja tapeti; nendega käidi kõige koledamal wiisil ümber, neid juukseidpidi järele wedades. Daani saadik Ulfed jutustab: kui ta oktobri kuul aastal 1578 Põltsamaalt läbi läinud, on ta näinud, kuidas koerad wõllasse poodud kehasid olewat söönud ja kiskunud, kuidas otsast ära raiutud inimeste pääd teede ääres weel aia teiwaste otsa olnud pistetud ja surnud kehad matmata tee ääres olla mädanenud.¹⁾

See 15-nes juuli aastal 1578 oli üks kõige hirmsamatest päewadest Põltsamaa kihelkonnale kogu tema ajaloos. Weel praegu annawad tunnistust mälestuse märgid sellest koledast ajast; Põltsamaa lossi müüri sees wõib paar kiwist suurtüki kuuli näha; need olla tsar Juhan Hirmsa sõjawäed sinna lasknud, kui nad lossi piiranud.

Põltsamaa loss ja kihelkond jäid nüüd Juhan Hirmsa kätte kuni aastani 1582, mil ta Sapolski rahu järele Poola walitsuse alla läks. Sellega algas Poola aeg faktiliselt aastal 1582. Kaua aga ei kestnud Poola ülewõim ja kaua ei kestnud ka rahu. Aastasaja wahetusel algas uus sõda, sõda Poola ja Rootsi wahel. Terwe Eesti- ja Liwimaa said sõja tallermaaks; Põltsamaa loss piirati jälle ümber. Sellessamas sõjas purustati ka kihelkonna kirik ära; wiimane olla praeguse Uue-Põltsamaa mõisa sepikoja kohal seisnud. Sõjas jäi wõit rootslastele ja Põltsamaa alew ja kihelkond langesid Rootsi walitsuse alla aastal 1600. Algas Rootsi aeg; algas ka wälimiselt rahuaeg, mis kuni Suure Põhja sõjani, s. o. umbes sada aastat kestis. Siis müristati weel kord põltsamaalastele kõrwu sõjalugu. Jälle kõmasid suurtükid ja siis wiimast korda, kui ainult minewiku arwesse wõtame. Põhjasõja mürin tabas Põltsamaa kihelkonda ootamata, ilma ette aima-

---

1) J. Jung. Nurmekunde maa.

mata. Korruga 12. ja 13. septembril ilmusid Wene sõjawäed Põltsamaale, ja ta tehti pihuks ja põrmuks. Põltsamaa langes Weneriigi walitsuse alla aastal 1710; selsamal aastal läks terve meie maa Weneriigi kätte. Niipalju wälistest sündmustest Poola-Rootsi ajal.

Kuidas oli lugu rahwa sisemise eluga? Arusaadaw on, kui waenlased maal, siis ei wõi rahwaelu edene misest juttugi olla. Kõigil aladel walitses täieline anarchia. See oli aeg, pääasjalikult 16. aastasaja lõpp ja 17. aastasaja algus, kus ei olnud usutunnet, kus ei olnud seadust, kus ei olnud inimese armastust ega tõe mõistet, kus ei olnud abielul wäärtust ja kus ei olnud ka inimese õigust, waid kus paganuse nõid katoliku mantlis ja ristiusu kurat saba ja sarwedega usus pääosa etendasid, kus piitsaga seaduse paragrafisid üles loeti, kus sõja rüüstamised, katku ja nälja koledused inimese armastuse asemele inimese wihkamise olid seadnud, kus abielu herra „esimese õõ õigusega“ krooniti, kus inimese õiguse asemele hundi õigus astus, kus surm kolmekordselt oma saaki suurendas ja kus huntidel ja ronkadel pidu oli.

Waatame ligemalt rahwa sisemist elu. Nagu juba tähendatud, leidis eelreformatsiooniline liikumine ka Põltsamaa kihelkonnas aset. Ta walmistas Luteruse usule pinda. Kui siis reformatsioon esile astus, oli Põltsamaa kihelkond üks esimestest, mis wormiliselt Luteruse usuliseks sai. Katasterist aastast 1601 näeme, et Põltsamaa nimetatud aastal juba täiesti Luteruse usuline on olnud. Et Luteruse usk Põltsamaal wõrdlemisi kindlal jalal oli, näeme sellest, et kihelkond (ühes arwatud ka praegune Kolga-Jaani ja Pillistwere) jesuitlaste sundel mitte katoliku usku tagasi ei langenud. Kuna paljud meie kodumaa kihelkonnad katoliku usku tagasi langesid, kui katoliku kiriklik organisatsioon oma wiimse jõu kokku wõttis kibedat wõitlust protestantismiga alates, et wiimasele surmawat hoopu anda. Põltsamaast aga lausub katoliku kiriku katsumise protokoll aastast

1613, et siin ühtegi katoliku usu waimulikku ei olla leidunud ega midagi katsuda pole olnud. Muidugi palju parem ei olnud lugu ka Luteruse usuga. Poola-Rootsi sõja ajal oli kirik ära purustatud ja õpetaja ära jooksnud; kuna rahwas isegi ei teadnud, mis usku ta oli.

Kui Rootsi aega 17. aastasaja jooksul üleüldiselt rahu-ajaks wõiks nimetada, siis ei wõi sellega ometi ütelda, et rahwa edenemisele sellega hääd tingimised oleksid antud. Rahwas kannatas ikkagi häda, mida kõigepäält katku ja nälja aastad sünnitasid. Ulatab ju sellesse aega ka kodumaa kõige suurem katk aastal 1657, mida wõrreldes teise katkuga aastal 1710 wanaks katkuks nimetatakse. Alles aastasaja lõpu poole enne Suurt Põhja sõda wõis rahwas kosuma hakata. Kosumisele aitas teatawal wiisil kaasa kindral feldmarschal Hermann Wrangel, kellele Rootsi kuningas Gustav Adolf aastal 1623 Põltsamaa kinkis. Kõigepäält wõttis ta kiriku ehitamise käsile aastal 1624 ja kutsus siia Luteruse usu õpetaja, nimega Jakob Decius. Tema jäänud siia ainult üheks aastaks. Toome tema teated Põltsamaa kohta J. Jungi järele:¹⁾ Õpetaja elab lossis peldiku mäe pääl, kuhu kõik haiged ja surnud elajad ja kõik roe weetakse. Elumajal, kus ta elab, ei ole katustki pääl; aknad peab ta ise ette panema, maksma ja oma kulul linnast tuua laskma; ahju ei ole majal sees. Õpetaja aasta palk 158 talu päält olnud 8 wakka rukkit, 9^{1/2} wakka otre ja 8 wakka kaeru. Lõpetuseks ütleb ta weel: „Ja kui tal leiba ei ole, siis wõib ta näljas olla nii kaua kui ta tahab.“ Järgmine õpetaja Juhan Pommer ütleb oma koguduse eluwiisi kohta, et talupojad kõik enamasti laulata-mata naistega elawat, kuni neil üksteisest tahtmine tasa olewat; et nemad wäga ebausklikud olewat ja wäga harwa pühal laual käiawat, oma surnud

---

1) J. Jung. Nurmekunde maa.

enamasti wõsastikkudesse ja oma ülespandud ristide juure maha matwat.

Alewit ei suutnud 16. aastasaja sõjad ja katk lõpulikult ära häwitada. Weel aastal 1601 loetakse Põltsamaa alewis 34 kodanikku, kellel oma majad ja platsid olid. Pääle selle leidus alewis weel haigemaja ja kirik; wiimast ei tule ära wahetada lossi- ega kihelkonna kirikuga, mis aastasaja algusel purustatud seisis. Wilja jahwatuse tarwis oli suur weske. Õiguse ja kohtu mõistmine kodanikkude üle seisis lossi ülema käes. Niisugune oli alewi seisukord 17. aastasaja algul. Hoopis teist pilti pakub ta aga juba aastasaja lõpul enne Suurt Põhja sõda. Ta seisukord oli palju õitsewam kui iialgi enne seda. Siin elas 300 Saksa perekonda; elanikkude üleüldine arw tõusis 1000 pääle; ei puudunud palju, ja ta oleks linnaks saanud.

Kihelkonna elu kohta 17. aastasajal aga ei wõi palju kiitwat ütelda. Olgugi, et rahwas majandusliselt wõis kosuda; oli ju Rootsi walitsus maarahwale kaunis wastutulelik ja andis talle ka mõned õigused; ometi winkles rahwas waimu pimeduse ja sõja, katku ja nälja tagajärgede käes, nõnda et ta soowitawal wiisil edeneda ei saanud. Selle pääle waatamata tõusis siiski rahwa arw neis kolmes kihelkonnas — Põltsamaa, Pillistwere ja Kolga-Jaani — aastasaja lõpul 15000 pääle. Aga see kosumine ja rahu aeg oli nagu waikus enne tormi, mille tagajärjel rahwa arw neissamades kihelkondades 7000 pääle alla langes.

Pahad ajad algasid juba 17. aastasaja wiimse kümne keskpaigas, nimelt aastaga 1695. Jaani-päewast Mihkli-päewani sadas Eesti- ja Liiwimaal peaaegu ühte järgi wihma; kõik wili mädanes ära ja näljahäda tuli külaliseks. Samæsugune lugu kordus ka järgmisel 1696. aastal. Aastal 1697 tuli kange külm, mis ühes näljaga ohwrid nõudis. Aastal 1698 ilmusid hundid ja muud metsloomad suurel arwul; nad tegid palju kahju. Wäga wiljarikas oli küll 1699. aasta,

aga see oli nagu natuke kosumiseks veel suurema häda wastu, mis aastal 1700 ühes Põhja sõjaga algas; see pani kõigile wiletsustele krooni pähe. Et sellest suurest näljahädast Põltsamaa kihelkonnas selgemat pilti saada, selleks anname ajaloolasele sõna: „Nälja piin, sõja rüüstamine, katku suretamine olid ühte nõusse heitnud, et 18. aastasada meie kurwas ajaloos kõige kurwemaks teha. Juba 17. aastasaja pööripäewa ümber algas üleüldine õnnetuse öö. Aastal 1695 oli Jaani-päewast Mihkli-päewani alatasa wihma sadanud. Suwewilja wöttis külm, rukki lõikus wõis alles augusti kuu lõpul alata. Mihkli-päewa algul püüdsid veel mitmed rukkid maha teha. Suurem jagu põldusid jäid külwamata. Järgmisel aastal ei olnud lugu parem. Pea kurnas puudus ja nälg rahwast. Juba 22. mail 1696. aastal leiame Põltsamaa kiriku raamatus ühe lese surma põhjuseks üles antud: olla nälga surnud! Üks wanamees kukkunud Põltsamaa uulitsal maha ja surnud nälga ära. Pea ei jõua õpetaja enam surnuid nimetada, waid kirjutab üleüldiselt: 25 inimest ühte hauda pandud! 11. märtsil aastal 1697 on Põltsamaal 100 inimest ühte hauda pandud: mehed, naised ja lapsed! Et matjaid enam ei leitud, siis maeti inimesed sinnasamasse paika, kuhu nad langesid. Nelja kuu jooksul oli Põltsamaal 1267 inimest nälja kätte ära surnud, kuna harilik suremine aastas Põltsamaa kihelkonnas 60 ja 70 inimese ümber oli. Wiimaks oli häda ja suremine nii suureks läinud, et loomad metsas ja linnud taewa all surnud ära koristasid.“ Postitee ääres praeguse Nigula lepiku juurest alates kuni Põltsamaani olla pühapäewa hommikuti surnud inimesed maas lamanud. Nad olla kiriku tules siiamaani jõudnud ja siis äranõrkenud ja surnud.

Et talupoegade nälja häda nii suureks wõis tõusta, selles oli kõige päält süüdi nende loomuwastane majandusline seisukord. Talupojad elasid ainult põllu saadustest; neidki laskis mõisnik temale osaks

ainult nii palju saada, et ta waewalt aasta wõis üle elada. Ära müüa ei olnudki midagi. Ehk mis see müüa maksiski, sest 1 wakk rukki näituseks maksis harilikult 45 kop., wakk otre 35 kop. ja wakk kaeru 25—30 kop. Mis raha säält saada oli. Kuna nälja ajal jälle hinnad sedawõrd kõrgeks tõusid, nõnda et wõimalik osta ei olnud.

Häda tõusis Põhja sõja tõttu alatasa ja wiskas hariliku elu täiesti rööbastest wälja. Iseäranis kurwad olid Põltsamaa kihelkonnale kaks aastat: 1703. aasta, mil wenelased Põltsamaa ära purustasid ja aasta 1710, mil teine suur katk oma rüüstamise tööd tegi. Wiimase aastaga tõusis kisendaw häda kulminatsiooni punktini. Tuuakse teateid küladest ja taludest: „kõik on surnud!“¹⁾

Aasta 1710 oli ühtlasi pöörde aasta. Põltsamaa kihelkonnale algas wälispidine rahuaeg, mis tänaseni, s. o. 203 aastat on kestnud. Elu ja edenemine pidi nagu otsast pääle algama, sest inimesi oli pääle näljahäda, Suure Põhja sõja ja katku wäga wähe järele jäänud. Kindlat arwu ei ole meil wõimalik selle kohta tuua. Rahuaeg algas. Sellega aga ei ole weel öeldud, et meie rahwa sisemine rahuline edenemine oleks alanud; kaugeltki mitte. Nüüd alles algas kõige kibedam orjapõlw. Nüüd alles hakati Balti orjuse ahelale seitsmendat ja wiimist lüli otsa needima. Selle raske pärispõlwe kirjeldamine ei käi meie ülesandesse; tähendame ainult, et juba 18. aastasaja lõpu poole esimesed pääsukesed ilmusid, kes walguse kiirte ilmumist pilkases pimeduses kuulutasid. Aastal 1765 hüütud esimest korda Liiwimaa maapäewal: „Tarwis talupoegade põlwe parandada.“ Kuid need häälled jäid esialgu hüüdjateks häälteks kõrbes. Paremat kuulutades astus 19. aastasada esile. Aastal 1804 antakse maarahwa sea-dused wälja; aastal 1819 kuulutatakse rahwas priiks.

1) M. Lipp. Kodumaa kiriku ja hariduselugu.

Missugune see „priiks“ oli, sellest pärastpoole. Nüüd aga vaatame, missugune oli Põltsamaa kihelkonna waimline elu pääle Suure Põhja sõja, kui rahwas wähehaawal kosuma hakkas.

Rahwas oli täiesti murtud; hoobid mitmelt poolt olid teda purustanud; ta hakkas rahu müstitsismist otsima ja pööris kõik oma tähelepanemise elu pääle pärast surma. Pagana usu juured olid wälja kistud, katolitsism ära ununenud, protestantism külm ja kalk: ta ei suutnud rõhutuid trööstida. Mis aga rahwa hingelisele ilmale wastas, see oli wennaste koguduse õpetus oma pietistlise kalduwusega. Sinna astus rahwas suurel hulgal. Põltsamaa kihelkonnas oli wennaste koguduse hingede arw wördlemisi suur. Aastasaja esimesel poolel neil oma palwemajasid küll weel ei olnud, teisel poolel aga ilmus neid juba mitu. Esimene ehitati Kalanasse. Kõige selle juures jäi aga rahwas ikkagi rumalaks ja tuimaks. Kirjaoskajate arw oli kuulmata wäike. Praost Leuckfeldti aegu, ta oli Põltsamaal õpetajaks aastast 1732—1762, lugenud kihelkonnas 350 inimese kohta (kes pääle 10 aasta wanad olid) ainult 15 inimest, s. o. waewalt 5⁰/_o.¹⁾ Praost Leuckfeldti kohta üteldakse, et ta 30 aastat Põltsamaal mehe tööd teinud, et rahwast äratada; aga kõik asjata! Tooreks saanud rahwa wastupanemine, orjapõlw ja muud raskused panid kõik waimuelu liikumise kinni. Siiski kandis praost Leuckfeldti töö wilja. Tema kohta kirjutab Fr. Hunnius, et ta põhjapanew töö selles seisnud, et ta maakoguduse haridust hoolega edendanud ja selles asjas tähtsaks eelkäijaks saanud õpetaja August Willhem Hupelile. Wiimase ametisse astumise ajal lugenud Põltsamaa kihelkonnas juba pooled liikmed, kes pääle 14 aasta wanad olnud; mõned olla ka kooliski käinud.

---

1) M. Lipp. Kodumaa kiriku ja hariduselugu.

A. W. Hupel oli Põltsamaal õpetajaks a. 1763—1804. Ta sündis Weimari würstiriigis Rutelstadi linnas 25. weebruaril a. 1738. Õppis Weimari gümnaasiumis ja siis Leipzigi ülikoolis usuteadust. Ülikooli lõpetamise järele tuli ta Liiwimaale; oli esite Äksis ja siis Põltsamaal õpetajaks. Siin algas tema tagajärjekas töötamine kodumaa uurimise alal. Tema tähtsamatest töödest oleks nimetada: „Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland“ I—III., „Nordische Miscellaneen“ I—XXVII ja „Eesti-Saksa sõnaraamat“. Et Hupel oma eluea Põltsamaal mööda saatis, siis on tema ka Põltsamaa kohta palju kirjutanud ja hariduse edendamiseks palju tööd teinud. Tema nimega on Põltsamaa kihelkonna ja alewi õitseag lahutamata ühenduses.

Põltsamaa õitseaga 18. aastasaja teisel poolel püütakse harilikult ainult tööstuse õitsemises näha. Õitseag hariduse elu alal, kus pääasjalikult Hupel tegew oli, jäetakse warju. See vaatlemise wiis on ühekülgne.

Tööstuse õitsemine oli Põltsamaal ainuüksi mõisnikkude monopol. Teda edendas kõigepäält Wana-Põltsamaa mõisa ja lossi omanik major von Lauw. Maarahwas seisis sellest kõigest täiesti kõrwal; isegi Eesti töölisi ei wõetud sinna tööle; kõik telliti wäljamaalt.

A. W. Hupeli tegewus waimlise elu alal puutus aga ka meie rahwasse. Hoolega püüdis ta waimlist pimedust oma koguduse liigete seast kaotada. Et Hupeli töö mitte tagajärgedeta ei olnud, seda näeme tema enese aruannetest rahwa kirjaoskamise kohta. Aastal 1771 luges Põltsamaa kihelkonnas inimestest, kes pääle 14 aasta wanad olid, 56⁰/₀, s. o. juba üle poole, kuna aga aastal 1774 juba 74⁰/₀ luges; 3 aasta jooksul oli kirjaoskajate arw 18⁰/₀ wõrra tõusnud; 74⁰/₀ kirjaoskajaid, see oli suur protsent wõrrel-des paljude teiste maanurkadega meie kodumaal. Põltsamaa kihelkond käis kirjaoskamise poolest üle

paljude teiste. Ka haavad paranesid, mida suur Põhjasõda, nälg ja katk olid rahwa arwule lõõnud, sest juba aastal 1780 loeti Eesti koguduses 6700 hinge, Saksa koguduses 470 hinge, ühtekokku 7170 hinge.

Põltsamaa edenemine waimlise elu alal ei jäänud mitte üksi kitsastesse piiridesse; ta mõju ulatas kaugeemale. Esile astusid tegurid, mis teatawal mõõdul kogu kodumaa kulturi süwenemiseks kaasa aitasid. A. W. Hupelile astus kõrwa Põltsamaa tohter P. E. Wilde. Wiimase nimega seisab ühenduses trükikoja asutamise lugu Põltsamaale. P. E. Wilde asus siia aastal 1766 elama; warsti pääle selle asutas ta ka trükikoja ja haigemaja praegusele Kuningamäele, kuhu ta ka ise elama asus. Trükikoda oli tol ajal igatahes tähelepanemise wäärt nähtus. Neid oli ju nii wähe terwes Wene riigis; aastal 1772 oli ainult 6 kohta, kus trükiti: Peterburg, Moskwa, Kiew, Riia, Tallinna ja wäike Põltsamaa.

P. E. Wilde asutas trükikoja kõigepäält selleks, et oma arstiteadlist ajakirja trükkida, mis Baltimaa terwishoiu mõttes oli asutatud.

Nimetatud ajakiri leidis ka teed meie rahwa sekka ja nimelt A. W. Hupeli läbi. Ta tõlkis selle Eesti keelde nime all: „Lühikene õpetus, milles kõik-sugu inimeste ja lojuste arstimised teada antakse — kõik maarahwa heaks.“ See ettewõte oli esimene katse meie ajakirjanduse põllul. Au jääb Hupelile ja Põltsamaale.

Pääle P. E. Wilde arstiteadlise ajakirja trükiti Põltsamaa trükikojas weel palju muid töid Eesti, Ladina, Saksa ja Läti keeles. Olgu neist mõned nimetatud: „Arsti raamat“ Eesti keeles, „Lattweeschu Ahrstu“ Läti keeles, „Haematologia sacra“ Ladina keeles ja palju saksakeelseid.

P. E. Wilde trükikoja iga ei olnud Põltsamaal pikk, sest juba aastal 1773 põles ta ära. Aastal 1782

ehitati ta jälle üles; kui kaua ta siis seisis, ei ole kindlasti teada, igatahes aga mitte kaua.

A. W. Hupel kirjeldas Põltsamaa kihelkonda omal ajal õige mitmekülgselt. Olgu siin mõnda lühidalt öeldud.¹⁾

Suurem wald ja mõis kihelkonnas oli Wana-Põltsamaa; ta on seda praegugi. Aastal 1720 kinkis Peeter Suur Põltsamaa kihelkonna, Rutikwere wald ja mõis wälja arwatud, riiginõunik Heinrich von Fickile. Kaua aga ei saanud wiimane seda pidada, sest keiserinna Katarina I wõttis kingituse tagasi. Hiljemini saatis keiserinna Anna riiginõunik Fick'i politika süü pärast surma nuhtluse asemel Siberisse. Wana-Põltsamaa mõis läks major von Lauwi kätte, mees, kes Põltsamaa tööstuse õitseaja lõi. Ta elas wäga suurelt; pidas omal hoowi muusikakoori, näiteseltskonna, maalijad ja kunstnikud. Aastal 1760—1780 laskis ta praeguse Põltsamaa lossi ehitada. See on kiwiehitus, kolmekordne ja toredate ruumidega. Lauwi tegewuse läbi sai Põltsamaa hoopis teise näo. A. W. Hupel kirjutab selle kohta: „Põltsamaal on palju iseäralikku, mida kuski teistes kihelkondades ei leidu. Mõlemad mõisad — Wana- ja Uue-Põltsamaa, niisama ka kirikumõis, seisawad kolmenurka, kus ka palju muid majasid leidub. Põltsamaa näib otse wäikse linna sarnane. Iga pühapäew wõib siin tubli ja wilunud muusikamehe poolt ilusat kiriku muusikat kuulda. Siin leiduwad kaks õigusteadlast, üks tohter ja kaks haawaarsti; kõiksugu kaupa saab suurest Wene poest. Tööstuse keskkohaks on portselani, tärklise, pudu, kalewi ja peegli wabrikud. Siia tuleb iga aasta palju sakslasi, kes igasugust tööd leiawad. Alewis leidub 37 elumaja ja 31 muud hoonet. Elanikka loetakse 400, nende seast 300 linnakodaniku seisusest. Ka teekäijate eest

---

1) A. W. Hupel. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland.

on hoolt kantud ja uus suur kiwist kõrts ehitatud, mis, wõib olla, kõige suurem terwes kubermangus on.“ Nõnda näeme, et Põltsamaa oma kõrtside poolest juba 130 aasta eest teiste ees sammus.

Wana-Põltsamaa oli maa poolest wäga laialine. Ta käis 5 kihelkonna alla: Põltsamaa, Pillistwere, Kolga-Jaani, Puhja ja Kursi. Põllumaad olid hääd, heinamaad suured ja rohurikkad, metsad natuke kauged. Siin leidusid mitmed wesked, edenened kalapüük, telliskiwi ja lubja põletus; siis 5 karjamõisat, millest Nõmmemõis kõigist maksudest waba oli, ja palju kõrtsa.

Uue-Põltsamaa mõis oli enne Lauwi lossi päralt. Esiwalgu nimetati teda kirikumõisaks, siis Niederpahleniks, Hupeli aegu aga juba Uue-Põltsamaaks. Tema päralt oli 3 karjamõisat, mitmed wesked, palju heinamaid, hääd põllud, telliskiwi ja lubja põletus ja kõrtsid, mis palju kasu sisse tõid. Juba tol ajal oli mõisalise oma surnuaed kabeliga.

Kaawere mõis; oli waremalt Wana-Põltsamaa päralt. Temal oli 2 karjamõisat, ilusad metsad ja kaunis halwad põllud. Mõisa juures oli paganaaja ohwri altar.

Lustiwere mõisal olid ilusad aga kauged heinamaad, toredad metsad, kaks wesi- ja üks tuuleweske.

Rutikwere mõis sai praeguse omaniku von Pistohlkorsi suguwõsa kätte juba aastal 1662. Annetaja oli Rootsi kuningas Karl XI. Mõisa päralt olid keskmised põllumaad, kaks karjamõisat, palju metsa, rikkad heinamaad ja mõned wesked ja kõrtsid.

Adawere mõis; ilus mõis, wiljarikkad põllud, lubja ja telliskiwi põletus, üks wesiweske ja uus kiwist Hollandi tuuleweske, hääd heinamaad, wähe metsa, 2 karjamõisat ja palju kõrtsa.

Pajusi mõis sai pääle Suure Põhja sõja kindral major Bibikowile omanduseks kui kingitus. A. W. Hupeli aegu oli ta major von Lauwi päralt. Temal olid laiailised heinamaad, kaunis hääd põllumaa, wähepoole

metsa, kaks wesiwesket, lubja ja telliskiwi põletus, neli karjamõisat, millest üks kõige suurem 18 talust olla tehtud, ja mõned kõrtsid.

Kaliküla mõisa päralt olid wesised ja madalad põllud.

Tapiku mõisal olid hääd metsad ja heinamaad. Pääle nende käisid Põltsamaa kihelkonna alla weel osa Kurista, Wõisiku ja Kaawe mõisate maid.

18. aastasada jõudis lõpule. Iialgi ei olnud Eestirahwa orjapõlw nii raske olnud kui 18. ja 19. aastasaja wahetusel. Aga see oli ka ühtlasi wanakorra wiimne pingutus. Uus aastasada tõi talle surma. See aastasada oli mitmeti pöörde aastasada, nii mitmel waimlise elu alal. Ka meie Eesti rahwale oli ta seda, sest seitsmenda lüliga lõppes Balti orjuse ahel ja kui kaheksanda needimisega algust tehti, siis hüüdis ajawaim: siit saadik ja ei enam edasi. Eesti rahwa elu ja olemise küsimus oli otsustatud. Ta astus kui rahwas minewase aastasaja teisel poolel ajaloo näitelawale. Huwitaw oleks järele waadata ja uurida, kuidas see käärimise ajajärk ennast üksikutes maanurkades awaldas ja missugused nähtused ta enesega ühes tõi. Kahjuks on selleks weel wähe materjali olemas. Juhime ainult rohkem wäljapaistwamate nähtuste pääle tähelepanemist Põltsamaa kihelkonnas 19. aastasajal.

Aastasadade wahetus ei toonud esialgu mitte midagi uudist. Elu weeres wanades rööbastes edasi. Pärispõlw oli raske, olgugi et waimline pimedus enam nõnda suur ei olnud; selle wastu oli A. W. Hupel wõidelnud. Need, kes usu järele janunesid, leidsid seda wennaste koguduse õpetusest. Oli ka usu-elu alal weel teine wool tõusnud, nimelt ratsionalism ehk mõistuse usk; see puutus aga ainult ülemaid kihtisid, alam rahwas temast palju midagi ei teadnud. Rohkem ärewust rahwa elusse tõi 1812. aastal Napoleoni sõjakäik Wenemaale. Weel praegu räägiwad wanad inimesed oma wanemate jutustusi sellest ajast.

See olnud imelik aasta. Suwel seisnud taewas suur ja hele sabaga täht. Kõik olnud ärewil ja oodanud midagi hirmsat tulewat. Napoleoni kujutatud ette kui metsalist, kes kõik ära purustab. Inimesed pannud oma wara kirstude sisse ja kaewanud nende jaoks juba hauadki walmis. Aga, nagu me teame, oli kartus asjata, Napoleon siia ei tulnud.

Oli see aasta mööda läinud, siis oli jälle midagi õhus liikumas, mis rahwa hinge iseäralise tundega täitis. Need olid priiuse helinad. Aasta 1819 jõudis kätte ; see oli priiuse kuulutamise aasta. Kirikutes peeti tänu jumalateenistust ja katsuti rahwale asja tähtsust selgeks teha. Selleaegne Põltsamaa õpetaja Temler annab rahwale teada, et nüüd uus aeg algawat. Tegelikult aga ei toonud priiuse tulek rahwale mingisugust paremust, mõnes asjus läks elu weel halwemaks, sest rahwas oli nüüd kui lind oksa pääl, kellel midagi suhu pista ei ole, kuna maa ainuüksi mõisnikkude päralt oli. Kui ta süüa tahtis, pidi ta ikka mõisnikku orjama ja teol käima. Nõnda oli siis priiuse tulek esialgu tühi pettus. Asi muutus alles aastasaja keskpaigas, kui teoorjus lõppes. Rahwa elu pahedusele aitasid ka wiljaikaldused kaasa, mis pääle 1819. aasta tulid. Juba wäiksemad neist aastatel 1832—1834 kuulutasid suurema nälja lähenemistette. Näljahäda ilmuski 40. aastatel. Külma ja wihmane suwi aastal 1841 pani kitsikusele aluse ja põua aastad 1844 ja 1846 wiisid häda kõrgemale tipule. Nälja häda sunnil wõtsid inimesed kõik abinõud tarwitusele, et mitte surra. Jahu iwakesed segati tihti sammalte ja haganatega, et leiba saada. Sellest ajast ongi need tuttawad haganase leiwa ja kolmenädalise kõrdi mõisted pärit, millest wanad inimesed teatawa uhkusetundega räägiwad. Ka mitmele liikumisele panid need kitsikuse aastad aluse, sest inimene oli nüüd kehalikult waba. Just nälja aastatel ilmusid mitmesugused kuulujutud, mis rahwa erewile ajasid. Räägiti, et laias maailmas pidada palju wabam ja lahkem elu olema kui

kodumaal. Neis juttudes oli muidugi oma jagu õigust ka, ja rahwas hakkas wälja rändama. Siiski ei saanud wäljarändamine 40-ndatel aastatel weel üldiseks nähtuseks. Suuremat hoogu wõttis ta alles 60-ndatel aastatel.

Teiselt poolt ilmusid jutud, mis usu wahetamist soowitasid, et siis maad saada. Aastal 1844 rändas palju Põltsamaa kihelkonna rahwast Tartu, et sääl ennast õiget usku salwida lasta. Sääl olla aga mitmed peksta saanud ja mitut wiletsust kannatanud. Huwitaw on waadata, missugused põhjused usu wahetamiseks ette toodi. Ühe Pajusi mehe käest küsitud: „Miks sa oma usu maha jäta?“ Mees wastanud: „Luteruse usk lubab inimesele palju wabadust.“ Teise käest küsitud niisama. Mees wastanud: „Luteruse usk on wäike kui kapsa aed.“ Selle pääle saanud mees 60 hoop. Selle pääle waatamata wõttis wahetamine siiski suurt hoogu. Juba samal aastal asutati Põltsamaale õigeusu kogudus. 1705 talupoega astus Wene usku.

Kui ühed näljahäda sunnil oma usku wahetasid, teised wälja rändasid, siis otsisid kolmandad seda rohkem troosti oma usu hõlmast. Missugust troosti neile kirik pakkuda wõis, see on teine küsimus. Siiski oli tollaegsel Põltsamaa kiriklisel elul kaks külge olemas, mis rahwa hingelisele nõudele wastasid: walitsewa kiriku käsi-käes käimine wennaste kogudusega ja edenened kiriku muusika ja kiriku laul. Wiimane seisis õpetaja Emil Horschelmannil iseäranis südame pääl. Juba aastal 1840 asutas ta Põltsamaale laulukoori, mis igatahes üks esimestest, kui mitte esimene, meie kodumaal oli. Waimustusega räägiwad hallpääd tollaegsest Põltsamaa kiriku ilusast laulust.

Aastal 1857 ilmus J. W. Jannseni Perno Postimees, aastal 1862 Kalewipoeg. Nende aastatega pandi Eesti rahwa kultuurilisele edenemisele alus. Algas

Eesti rahwa ärkamiseaeg. See riiwas kõiki maanurke; ühte rohkem, teist vähem. Põltsamaa kihelkond pais-tis selles asjas õige wähe wälja. Isegi kuulsa Alek-sandri kooli lugu, mille maja ometi Põltsamaa kihelkonnas seisab, riiwas Põltsamaa rahwast õige wähe; vähemalt ei ole siit selle ette wõtte algatajaid ja waimustatud edendajaid mitte tõusnud. Miks Põltsamaa kui ede-nenud maanurk ärkamise ajal mitte esimestes ridades ei sammunud, sellel wõiwad mitmesugused põhjused olla; igatahes aitas aga ka toleaeegse õpetaja tege-wus kaasa, kes raudse käega iga Eesti elu awalduse maha surus. Selle asemel, et edeneda, läks rahwa waimline ja kõlbline elu koguni tagaspidi. 90-ndate aas-tate algusel oli Põltsamaa kihelkonna waimline elu hoopis madalal järjel; wargus ja joomine olid kohu-tawal wiisil kaswanud. Õpetaja raudsest rahwuslisest politikast tuleb ka neid põhjusi otsida, mis kurbadele nähtustele ja tülidele õpetaja walimise juures aastal 1896 hoogu andsid. Rahwas neeti ära, aga kus süüd seisis, sellest ei lausunud keegi sõna.

Warguse edenemisest 90-tel aastatel Põltsamaa kihel-konnas kõnelewad Wiljandi maakonnapolitse'i ringkirjad kõige selgemini. Aastal 1892 warastati siin 102 hobust ära; selsamal ajal warastati naabri kihelkondades ainult 20 hobuse ümber. Järgmistel aastatel hakkas see arw langema. Kui Wana-Põltsamaa wald üksi 3 aasta jooksul 20 warast ära oli saatnud, langes waras-tatud hobuste arw juba 1894. aastal 64 pääle. Aastal 1896 warastati 48 hobust, aastal 1897 warastati 45; aastal 1899—19 ja juba aastal 1900—8. 1892. aastal warastatud hobuste arw räägib kohutawat keelt. Põltsa-maa kihelkond sai wäljaspool oma warguste poolest kuulsaks. Juba tõusid kangelased sellel alal, nagu Willa Hans j. t., kes otse muinasjutulisi tegusid tegid. Wäljaspool waadati iga põltsamaalase kui kelmi pääle. Selle all kannatasid palju õiged ini-mesed; iseäranis paha lugu oli õomaja saamisega, kes

tee pääl juhtus olema. Põltsamaa inimesele ei antud lihtsalt öömaja.

Rahwaarw wõis 19. astasajal takistamata kaswada; ei olnud katku ega sõda, mis laastamise tööd oleks teinud; ometi ei wõi aga ütelda, et see arw soowitawal wiisil oleks kaswanud, iseäranis aastasaja lõpu poole. Laste sündimiste arw kahanes järjekindlalt. Aastal 1781 oli Põltsamaa kihelkonna hingede arw 7170; sada aastat edasi, aastal 1881 rahwa lugemise järele 29. detsembril, oli see arw 13779 pääle tõusnud, kõikide uskude tunnistajad ühes arwatud. 100 aasta jooksul ei olnud rahwa arw mitte kahekordseks tõusnud. Kui meie 32 aastat edasi wõtame ja seda arwu tänapäew vaatame, siis näeme, et ta umbes 14000 pääle on tõusnud, s. o. 32 aasta jooksul kõigest umbes 200 hinge. Wõrdleme praegust aega Hupeli ajaga, mil rahwa arw poole vähem oli; mis me näeme? Siis tõusis rahwa arw 200 inimese wõrra ainult 2 aasta jooksul, kuna nüüd selleks 32 aastat ära kulus. Aastal 1769 oli Põltsamaa kihelkonna rahwa arw 6422; aastal 1770 oli ta 6608 ja aastal 1770—6786. Kahe aasta jooksul oli üleüldine arw 364 inimese wõrra kaswanud. Siin peame ka muidugi seda arwesse wõtma, et siis rahwast Põltsamaale sisse rändas, kõige päält töölisi, kuna nüüd lugu ümberpööratud on. Pääle laste sündimise arwu kahanemise on just wäljarändamine teiseks põhjuseks üleüldise arwu kahanemise juures. Laste sündimise arwu kahanemine on pea terwele minewasele aastasajale omane. Aastal 1834, wanemaid teateid ei ole wõimalik olnud saada, sündis Põltsamaa Eesti koguduses 468 last; wõtame 26 aastat edasi: aastal 1860 sündis juba 380 last, s. o. 88 last vähem; wõtame jälle 26 aastat edasi: aastal 1886 sündis 317 last, s. o. 63 last vähem; wõtame weel 26 aastat edasi: aastal 1912 sündis 250 last, s. o. 67 last vähem. Need arwud räägiwad selget keelt.

Põltsamaa minewik on meid 20 aastasaja wersta posti juure toonud ja siin lõpetame.

Põltsamaa kihelkonda wõime peaaegu eestlaste maa südameks nimetada. Ta seisab Liiwi kubermangus Wiljandi maakonna põhjapoolses osas ja puutub Eesti kubermangu piiriga kokku. Põltsamaa kihelkonna piirid on: põhjapool Peetri ja Koeru kihelkonnad, hommiku pool Laiuse kihelkond, lõuna pool Kursi ja Kolga-Jaani kihelkonnad ja õhtu pool Pillistwere kihelkond. Põltsamaa kihelkonna tähtsamaks kogumise paigaks on sama nimeline alew Põltsamaa jõe kaldal. Tähtsamad ehitused on siin kaks kirikut ja loss. Põltsamaa loss on laiuse 58^o39'19" ja pikkuse 40^o38'7" all, ja merepinna 205 jalga, lossi ülemine jagu aga 326 jalga kõrgemal; Uue Põltsamaa mõis 200 jalga ja wesi allpool silda 193 jalga kõrgel. Kihelkonna elanikud on suuremalt osalt eestlased, ainult mõisates elab 20—30 sakslast ja Põltsamaa alewis wäike arw wenelasi ja juutisid. Rahwas kõneleb Tallinna murrakut, kirjakeelt, millel muidugi ka oma murdelised iseäraldused juures on. Waldasid on kihelkonnas 7 ja nimelt: Pajusi ühendatud Tapiku, Uue-Põltsamaa, Wana-Põltsamaa, Adawere, Lustiwere, Rutikwere ja Kurista ühendatud Kaawere. Kõige suurem neist on Wana-Põltsamaa wald, mis osalt ka Pillistwere kihelkonna alla käib.

Suuri kõrgustikka wõi mägesid Põltsamaa kihelkonnas ei ole, ainult Pajusi ja Lustiwere waldade piiridest käib walli sarnane, umbes 10 jala kõrgune, paiguti ka palju kõrgem, kõrgustik läbi, mida J. Jung oma raamatus „Muinasaja teadus eestlaste maalt II.“ Pikaks mäeks nimetab. Nimetatud kõrgustiku pikkus ulatab umbes 14 kuni 15 werstani. Teine sarnane juga käib Tapikult läbi, mida „Sea mäeks“ kutsutakse. Niisama on mõned kõrgustikud Uue Põltsamaa walla piirides olemas. Suurem jagu maa pinda Põltsamaa kihelkonnas on tasane, iseäranis lääne poolne osa.

Suurem jõgi Põltsamaa kihelkonnas on Põltsamaa jõgi. Ta algab Wäike-Maarja kihelkonnast jookseb läbi Koeru ja Põltsamaa kihelkondade ja saadab oma lained wiimaks Pedja jõkke, mis Ema-jõkke woolab. Teine väiksem jõgi on Tuulja. See algab Pajusi wallast Kalanaküla allikatest Mõrtsi oja nime all ja ühendab ennast Muta ja Suudari weskete wahel Sulustwere ojaga. Edasi saab ta Tuulja jõe nime ja jookseb jällegi Pedja jõkke. Siin on weel üks väike ojakene läänepool Põltsamaa jõge, mida „Weriojaks“ kutsutakse. See wõiks wast ainult oma nime pärast tähelepanemist äratada. Suuremaid järwesid Põltsamaa kihelkonnas ei ole. Nimetada wõiks ainult Lahawere järwe Pajusi walla piirides.

Maapind on Põltsamaa kihelkonnas suuremalt osalt sawine ja wäga wilja-rikas; halba põllumaad on üleüldse wähe leida. Kõige paremad põllud on Ummusi külas. Suuremaid metsi kihelkonnas ei ole, ja mis on wähe laiemad, need on mõisate päralt. Kõige rohkem metsa arwatakse Lustiwere mõisal olewat, umbes 70 ruutwersta. Kõlbmata wõi rabamaid leidub kõige enam Pajusi ja Tapiku walla piirides ja osalt ka Wana-Põltsamaa wallas. Iseäranis tähelepanemist wõiks enese pääle Tapiku raba oma laugaste poolest tõmmata. Siin ja säääl übmerkaudu metsades leidub ka metsloomi nagu hunta, põtru, rebaseid ja t. Karugi on wahest Tapiku pool nähtud.

Põltsamaa minewik

